

О.Б.Комарніцький

Кам'янець-Подільський державний університет

**БРУСИЛІВ — РІДНЕ МІСТЕЧКО ІВАНА ОГІЄНКА — НАПЕРЕДОДНІ
І В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.**

У статті висвітлено сторінки історії містечка Брусилів з початку ХХ ст. до 1920 р., зацентовано увагу на українському національному русі, взаєминах української і єврейської громад містечка.

Ключові слова: містечко, український національний рух, маніфестація, “Просвіта”, вище початкове училище, аграрний рух, вибори, погром.

Історичне минуле Брусилова, рідного містечка видатного державного, громадського і освітнього діяча І.І.Огієнка доби Української революції, практично не досліджувалось. Окремі сторінки цього революційного періоду відображені в працях радянських істориків Ю.Білана [1], Г.Заставенка [8], [9], в одному з томів 26-томного видання “Історії міст і сіл Української РСР”, присвяченому Житомирській області [11] сучасних українських дослідників — П.Захарченка [10], В. Сергійчука [17]. Проте український національний рух, взаємини корінного етносу з єврейським, низка інших проблем, із зрозумілих причин, залишилися поза увагою істориків. Метою повідомлення є наповнення новими даними історії м. Брусилова з початку ХХ ст. до 1920 р.

Напередодні революції містечко було одним з найбільших у Радомишльському повіті, центром його торговельно-промислового життя. Важко встановити точну кількість його жителів, оскільки наявні джерела подають суперечливу інформацію. Якщо з кінцем ХІХ ст. ситуація більш-менш відома (у 1880 р. у Брусиліві проживало 5256 осіб, 1887 р. — 5510 [46, арк.10], 1897 р. — 6703 [2, с.62], [12, с.512], [16, с.79]), то з початком ХХ ст. діаметрально протилежна. У виданні “Список населенных мест Киевской губернии” ми знаходимо дані, що 1900 р. у містечку нараховувалося 4365 жителів [18, с.1006]. У свою чергу подільський історик Ю.Сіцінський повідомляє, що у 1912 р. тут було 15 тис. осіб [46, арк.10]. На нашу думку, останні дані є перебільшеними. Всеросійський сільськогосподарський і земельний переписи 1917 р. зафіксували 5184 брусилівчан [28, арк.1 зв.-2].

У адміністративному відношенні Брусилів був волосним центром, заведено міщанське правління. У містечку знаходились камери станового пристава, міжповітового земського страхового агента, мирового судді [3, с.564]. Досить важливим було соціальне значення містечка. Тут функціонували земська поштова станція, телеграф, ошадна каса, фотосалон, вище початкове училище, костел, аптека, земська та єврейська лікарні, працював ветеринарний ді-

льничний лікар [4, с.780], [3, с.564-565], [38, арк.39]. Брусилів був переважно аграрним населеним пунктом. У 1918 р. тут налічувалось 603 селянські господарства, які мали в користуванні 1668 десятин землі. Розподілялася вона нерівномірно. 43 селянські двори зовсім не мали землі, 127 — менше десятини, 260 — від 1 до 3. Аналогічне становище було і з худобою, якої налічувалося 2846 голів, у т.ч. робочої — 447, корів — 536. 55 господарств зовсім не мали худоби [11, с.359]. Натомість поміщики володіли 2051 дес. землі, церква — 104 дес. (дані на 1900 р. — Авт.) [18, с.1006]. Всього за даними перепису 1917 р. у містечку працювали 1032 хлібороби, переважно жінки (667 осіб). 519 чоловіків-брусилівчан воювали на фронтах Першої світової війни [28, арк.1зв.-2]. Промисловість у Брусиліві була малорозвиненою. На 1913 р. тут функціонували винокурня, кілька заводів по обробці шкір, 2 млини, лісосклад, винна крамниця, 20 бакалійних, 7 галантерейних, 20 мануфактурних закладів, 2 книжних і 5 залізо-скоб'яних магазини, споживче і ощадне товариства. По середах і п'ятницях у містечку проводилися базари [3, с.564-565]. Брусилів особливо поживлявся під час ярмарку, яких у 1912р. нараховувалося 26 (по понеділках через кожні 2 тижні) [46, арк. 9 зв]. Архівні дані свідчать, що у 1917 р. кількість господарств, які займалися промислами становила 367. 545 осіб займалися промисловістю [28, арк. 1зв.-2].

Падіння самодержавства стало поштовхом до розгортання у містечку українського національного руху. Місцеві дописувачі повідомляли про проведення тут українських маніфестацій. Провідником стала інтелігенція, яка проводила широку організаційну роботу (*“кожного дня [проводила] засідання”*) [37, арк.1-1зв.]. Ускладнювала їхню діяльність відсутність агітаційної літератури. По допомогу брусилівчани зверталися до свого земляка І.І.Огієнка, оскільки *“необхідно [було] влаштовувати читання і співбесіди про новий політичний устрій Росії”* [37, арк.2 зв.].

Пробудженню активності містечкових жителів сприяла місцева “Просвіта”. Один з брусилівчан на шпальтах газети “Нова Рада” пирав: *“Трудно ладнати з нашим темним людом. Але й цей забитий, заляканий народ починає помаленьку прочуватися від сну. Йде злежка, озираючись на всі боки, на зустріч просвітянам... А просвітяне кличуть його до єднання, до світу, до суміжної праці”* [22, с.4]. До початку серпня 1917 р. просвітяни поставили дві вистави. Виручку від останньої (“Матинаймичка”), вирішили витратити на поповнення бібліотечного фонду, переділати 6 газет, будівництво “Народного Дому” [23, с.3], на потреби якого передали також і зібрані кошти (500 крб.) від постановки вистави “Борці за мрії”, що відбулися 2 і 3 березня 1918 р. [26, с.4].

Місцева “Просвіта” влаштовувала національні свята. Зокрема 11 червня 1917 р. організували “Вечір Вільної України” [22, с.4], 25 лютого 1918 р. — вечір, присвячений черговим роковинам Тараса Шевченка. Тут говорилося про “значення таких свят”, заслухано біографію поета, виконувалися його вірші та пісні [21, с.3].

У листопаді 1917 р. у Брусиліві було створено селянську спілку, до якої увійшла 71 особа. Обрали комітет з 5 осіб. Тоді ж було закладено земельний з 17 осіб [25, с.3] і продовольчий комітети [43, арк.6 зв.].

Свідченням широкої самоорганізації та зростання громадянської і національної свідомості населення містечка була поява у його середовищі закону місцевої самооборони — Вільного козацтва. До формування вступило 40 (за іншими даними — 60) брусилівчан [27, арк.48], [25, с.3].

Жителі Брусилова взяли участь у виборах до Всеросійських Установчих Зборів. Цікаво, що один з місцевих мешканців у листі до І.І.Огієнка писав, що *“найбільш підходящим кандидатом в члени Установчих Зборів від Брусилова і волості є Ви, оскільки користується популярністю серед населення”* [37, арк.3]. Архівні документи повідомляють про результати виборів на одній із виборчих дільниць містечка. Так, за список №1(Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська селянська спілка, Українська соціал-демократична робітничка партія) проголосувало 627 брусилівчан із 1402, які були внесені до виборчого списку, що склало 44,7%. Інші списки набрали набагато менше голосів: №8 (позапартійний блок російських виборців) — 50, №12 (РСДРП(б), Партія соціал-демократів Польщі та Литви) — 26, №6 (Партія народної свободи) — 3 і т.д. [30, арк.20]. На жаль, архівні документи про вибори у містечку до Українських Установчих Зборів не збереглися.

У Брусиліві функціонувало, як уже зазначалося, вище початкове училище. Вагому роль у його відкритті відіграв І.І.Огієнко. Початок було покладено 7 липня 1913 р., коли сільський схід прийняв рішення уповноважити свого земляка вирішити позитивно справу створення освітнього закладу. У грудні того ж року клопотання надійшло до інспектора народних училищ Радомишльського повіту М.Т.Миньковецького. Але через бюрократичну систему доби царату справа розглядалася повільно. Лише навесні 1915 р. її розглянув Міністр народної освіти. 1 липня 1916 р. училище відкрили. Відомі слова І.І.Огієнка, присвячені Брусилівському ВПУ: *“Дай Бог, щоби нове училище принесло і нове щастя брусилівцям. Дай Бог, щоби діти ваші успішно набирались розуму в школі. Дай Бог, щоби вони, вирости батькам своїм на втіху, а церкві і батьківщині на користь”*. Громада містечка надавала посильну матеріальну допомогу школі. Зокрема брусилівчани зобов'язувалися знімати під училище приміщення, на його облаштування училища зібрали 1300 руб. [38, арк.39, 40]. Відповідно до проекту кошторису Міністерства народної освіти, складеного наприкінці 1917 р., на утримання закладу потрібно було 11795 крб. [39, арк.64]. Незважаючи на це, училище було у досить скрутному становищі, особливо його бібліотека (не вистачало україномовної літератури). Інспектор школи 30 жовтня 1917 р. писав І.І.Огієнкові: *“Українізація в нашому повіті йде дуже важко через*

те, що багацько вчителів настроєні вороже до українства... надішліть свої праці, виберіть для учнів і учителів по одному примірнику для фундаментальної бібліотеки, вкажіть, які краще твори використовувати для ознайомлення з українською мовою, себто виробіть мені коротку програму..." [38, арк.20-21].

Іншою негативною стороною була незадовільна поінформованість місцевого населення про політичне життя в Україні. Один із брусилівчан просив Івана Івановича: *"...напишіть мені, чи твердо стоїть Україна і чи не може повернутися в попередній свій стан?.. Адже якщо більшовики завоюють, то пропало все... Чи можна надіятися на достатнє положення духовенства на Україні і як до нього відносяться? Звичайно духовенство сільське в масі ярі українці, та й хто буде їти проти своєї Батьківщини..."* [37, арк.8-8 зв.]. Руйнував українську державність, негативно впливав на політичну і національну свідомість населення аграрний рух. Ситуацію ще більше ускладнювали і неправомірні, часто провокаційні дії місцевої влади. Наприклад, радомишльський повітовий комісар Мандрика, щоби *"залучити людей на свою сторону по всьому повіту говорив, що поміщицьке добро народнє..."* [37, арк.6]. У відповідь розпочалися грабунки. У Брусиліві було пограбовано шкіряні заводи Гріневського і Помірчого [42, арк.3-3 зв.], здійснювалася рубка лісу поміщика Синельникова [37, арк.6]. Тому 21 жовтня 1917 р. у штабі Київського військового округу вирішили розквартирувати у Радомишльському повіті військові частини, у т.ч. у Брусиліві — 50 солдат [15, с.87].

За гетьманату було суттєво обмежено демократичні свободи. Мали місце випадки, коли без суду і слідства заарештовували земських діячів, членів містечкових рад і управ. Прикладом може слугувати арешт голови Брусилівської управи М.Станишевського [32, арк.5 зв.]. Відповіддю на такі дії став замах на життя міліціонерів Брусилівської дільниці Г.Березюка і І.Осарича [44, арк.6 зв.].

Найбільшим лихом став німецький окупаційний режим. Німці грабували населення, чинили насильства й розправи, забирали в жителів зерно, худобу, реманент [11, с.359]. Реакцією на таке "господарювання" стали селянську в Брусиліві перемістився повітовий повстанський комітет [9, с.92]. Саме тут окружний повстанком на початку серпня скликав нараду, у якій взяли участь, крім місцевого повстанкому, представники радомишльського, ходорківського, та інших повстанкомів. За прийнятим на нараді планом, повстання мало охопити райони Брусилова, Радомишля, Ходоркова, Малина, Коростішева. Днем виступу намічено 20 серпня. Для оперативного керівництва повстанням було створено штаб, який обрав місцем свого перебування у с.Солов'ївку, неподалік від Брусилова.

Напередодні повстання революційний комітет Сквирського й Радомишльського повітів видрукував на гектографі листівку, в якій закликав до боротьби проти "німецько-гетьманського режи-

му” [8, с.120]. Бойові виступи розпочалися у призначений час. У ніч на 20 серпня загін повстанців напав на поміщицьку садибу у с.Покришів Брусилівської волості. Інший загін вчинив напад на маєток поміщика Гарбарєва в хуторі Лазарівка, Водотіївської волості. В ніч на 23 серпня спалахнуло повстання і в Брусиліві. Тут повстанці знищили одного і поранили 4-х німецьких солдат [13, с.71], [31, арк.258 зв.]. Але з Кочєрова надійшла підмога і німці знову захопили містечко [10, с.94]. Почалися репресії. 1 вересня 1918 р. німці повісили 4 партизанів [1, с.360].

Даних про Брусилів за доби Директорії УНР обмаль. У виданні “Історії міст і сіл Української РСР. Житомирська область” зустрічаємо дані про “визволення” населеного пункту більшовицькими військами у лютому, вересні 1919 р., червні 1920 р., встановлення тут радянської влади [11, с.360]. Один з архівних документів (звіт Головного інформаційного бюро Армії УНР за 9 лютого 1919р.) повідомляє, що у ході першого “визволення” об’єднаний загін більшовиків, угорців і китайців, загальною чисельністю 400 осіб, розбрів українську міліцію і забрав її з собою [33, арк.7].

Досить складними були стосунки корінної української громади містечка з єврейською. За матеріалами Всеросійського перепису населення 1897 р. тут проживали 3575 євреїв (53,3% від загальної кількості населення). Цікаво, що Центральної Ради постановою Радомишльських повітових народних зборів єврейському населенню виділили для проживання окрему територію [36, арк.28]. Євреї обрали свій орган управління — громадську раду [34, арк.143]. Ще перед цим Брусилівська містечкова управа клопоталася перед Міністром єврейських справ про дозвіл єврейському органу самоврядування вести метричні книги. До цього такі функції виконував равін, спільно з Радомишльською міською управою [36, арк.28 зв.]. У газеті “Нова Рада” зазначалося, що у Брусиліві “*До українських справ єврейство ставиться прихильно*” [23, с.3]. Інші приклади співпраці українців і євреїв нам не відомі.

Наступні факти ілюструють антагонізм у стосунках представників двох етносів. У листі до І.І.Огієнка один з брусилівчан повідомляв: “... *у нас селяне ніяк не хочуть об’єднатися з євреями для утворення містечкової управи і діють самостійно, а євреїв гонять і добре роблять. Євреї притихли, і мені один єврей говорив, що їх більшість виїхала б з Росії, якби був відкритий кордон... Вони комерцією тепер майже не займаються, оскільки, що не везуть євреї, то селяне все реквізують...*” [37, арк. 4 зв.-5].

Подібне спостерігалось і під час виборів до волосного земства. У день виборів селяни не допускали євреїв до виборчої скриньки, а інструктора ледь не побили, оскільки він “*мовляв, щось чи не єврей*” [24, с.3]. По закінченню виборів до Всеросійських Установчих Зборів один з представників виборчого списку “позапартійний блок російських виборців” О.Москвичов подав до Київської

Окружної виборчої комісії апеляцію, оскільки у Брусиліві всі іменні посвідчення виборців-євреїв і бюлетні з єврейськими кандидатськими списками були відібрані і спалені [29, арк.70].

У містечку в 1917 р. відкрили єврейську мішану гімназію у складі трьох класів [35, арк.2]. Відомо, що у закладі, мовою викладання у якому визнано російську, відмовилися вивчати українознавчі предмети. На що один із дописувачів газети “Народне діло”, цілком доцільно зауважив: *“Хочеться нам знати, як це євреї хочуть жити з нами (українцями — Авт.) і не бажати, навіть знати їх (українців — Авт.) мови”* [20, с.2]. Також тут функціонувала єврейська народна школа, яку відкрила культурно-просвітницька організація “Культур-Ліга” [41, арк.1].

Трагічною сторінкою в історії євреїв стали єврейські погроми. Не обминули вони єврейську громаду Брусилова. Перший погромницький ексцес зафіксовано нами у квітні 1918 р. [19, с.247]. Наступні — пов’язані з 1919 р. Одна з причин погромництва крилася в участі представників багатостраждального єврейського народу в органах більшовицької влади. З цієї причини сім’я жителя Брусилова Казановича погрожувала розправитися з рідними голови місцевого більшовицького виконкому Ейдельмана (він, до речі, писав про себе: *“популярність моя досягла того, що думають: не було б Ейдельмана, не було б комунізму”*), з волі якого було розстріляно її голову [17, с.115]. Радянський дослідник С.Гусев-Оренбурзький повідомляє про погроми повстанського отамана Соколовського у містечку, які відбулися 13 червня 1919 р. [6, с.11]. На жаль, архівні документи, які конкретизували дані про погроми, кількість їхніх жертв відсутні. В одному з них біженці Брусилова, які тимчасово проживали у Фастові, 3 жовтня 1919 р. писали Міністру єврейських справ: *“В останні декілька тижнів єврейське населення Брусилова переслідується зі сторони темних елементів і селян... Нарештовуються десятки, сотні вбитих і замучених у т.ч. жінок і дітей, багато будинків спалено, пограбовано”* [40, арк.1]. Крім того, у Подільському районі Києва було зареєстровано 505 біженців з Брусилова, у т.ч. 136 дітей [7, с.386]. Українські історики С.Бріман і О.Козерод повідомляють, що внаслідок погромів у містечку загинуло 46 осіб [14, с.45]. Як би там не було, але євреї містечко фактично залишили. За даними радянського демографа І.Вейцблїта у 1920 р. тут проживало лише 2 євреї, 1923 р. — 90, а в 1926 р. — вже 379 [2, с.62]. Внаслідок громадянської війни значно скоротилася і загальна кількість жителів містечка. У 1924 р. тут мешкало 3,2 тис. осіб [5, с.410].

Таким чином, містечкове населення Брусилова з початку Української революції 1917-1920 рр. активно включилося у політичне життя, підтримало державотворчі починання українських урядів. Революція стимулювала культурне життя українців і євреїв, представники яких мешкали у містечку. Разом з тим невирішеним залишалася єврейське питання, що призвело до погромів. У підсумку це підірвало довіру євреїв до українців, посилювало про-

більшовицькі настрої і підривало хитку співпрацю з єврейськими масами.

Список використаних джерел:

1. *Белан Ю.А.* Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. — К.: Изд-во Киев. ун-та, 1960. — 332 с.
2. *Вейцблiг І.І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897-1926 років / Ін-т єврейської культури при ВУАН (соціально-економічна секція). — К.: Пролетар, 1930. — 176 с.
3. *Весь Юго-Западный край на 1913 год.* Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Сост. под общим наблюдением М.В.Довнар-Запольского и под ред. А.И.Ярошевича. Изд. 1-е. — К., 1913. — С.564.
4. *Вся Россия:* Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календар Российской империи — М.: Изд-во А.С.Суворина, 1897. — С.780.
5. *Вся Украина на 1924-1925 год.* Адресная и справочная книга. — Одесса: Изд. Украинского Красного Креста, 1925. — С.650.
6. *Гусев-Оренбургский С.* Книга еврейских погромов на Украине в 1919 г. — Петроград: Изд-во З.И.Гржебина, б.г. — 160 с.
7. *До десятиріччя денікінських погромів // Збірник праць Єврейської історико-археологічної комісії ВУАН / Під кер. А.Е.Кримського.* — К., 1929. — Т.2. — С.385-388.
8. *Заставенко Г.* Крах німецької окупації на Україні в 1918 році — К.: Держполітвидав України, 1959. — 156 с.
9. *Заставенко Г.* Розгром німецьких окупантів на Україні в 1918 році. — К.: Держполітвидав України, 1948. — 108 с.
10. *Захарченко П.П.* Селянська війна на Україні: рік 1918 / Національний університет ім. Тараса Шевченка, Національна Академія внутрішніх справ. — К., 1997. — 188 с.
11. *Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область /* Ред. кол.: О.С.Чорнобривцева (гол. ред.), Г.П.Булкін, І.Л.Бутич та ін. — К.: Гол. ред. УРЕАН УРСР, 1973 — 728 с.
12. *Шабад Я.* Киевская губерния // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Издания общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауза и Ефрона. — Санкт-Петербург, б.г. — Т.9. — С.512.
13. *Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918-1920 гг).* Сборник документов и материалов / Под ред. П.Т.Тронька. — К.: Госиздат, 1962. — 538 с.
14. *Козерод О.В., Бриман С.Я.* Денькинский режим и еврейское население Украины: 1919-1920 гг. — Харьков: Курсор, 1996. — 57 с.
15. *Куташев І.В.* Селянський рух в Україні (березень 1917 — квітень 1918р.): Дис. канд. іст. наук... 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. — К., 2002. — 236 с.
16. *Населенные места Российской Империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой Всеобщей переписи населения 1897 г.* / Под. ред. Н.А.Тройницкого. — Санкт-Петербург, 1905. — С.79.

17. *Сергийчук В.* Симон Петлюра і єврейства // Дніпро. — 1999. — №5-6. — С.105-140.
18. *Список населенных мест Киевской губернии.* — К., 1900. — С.1006.
19. *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетмана // Революция на Украине: по мемуарах белых / Состав. С.А.Алексеев; под ред. Н.И.Попова. — М.-Л.: Госиздат, 1930. — С.239-276.
20. *Народне діло.* Газета народних організацій Радомишпольського повіту. — Радомишль. — 1917. — 9 вересня. — №35.
21. *Народна воля.* Щоденна селянська газета. — 1918. — 23 березня (4 квітня). — №44.
22. *Нова Рада.* — Київ. — 1917. — 1 липня. — №77.
23. Там само. — 1917. — 16 вересня. — №138.
24. Там само. — 1917. — 28 вересня. — №149.
25. Там само. — 1917. — 29 листопада. — №197.
26. Там само. — 1918. — 22 березня (4 квітня). — №49.
27. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* — Ф.811. — Оп.1. — Спр.2.
28. Там само. — Ф.1061. — Оп.4. — Спр.7.
29. Там само. — Ф.1156. — Оп.1. — Спр.24.
30. Там само. — Ф.1061. — Оп.1. — Спр.1.
31. Там само. — Ф.1216. — Оп.1. — Спр.72.
32. Там само. — Ф.1216. — Оп.1. — Спр.82.
33. Там само. — Ф.1429. — Оп.5. — Спр.19.
34. Там само. — Ф.1856. — Оп.1. — Спр.20.
35. Там само. — Ф.1856. — Оп.1. — Спр.169.
36. Там само. — Ф.1856. — Оп.1. — Спр.534.
37. Там само. — Ф.1871. — Оп.1. — Спр.1.
38. Там само. — Ф.1871. — Оп.1. — Спр.2.
39. Там само. — Ф.2581. — Оп.1. — Спр.37.
40. Там само. — Ф.3301. — Оп.2. — Спр.52.
41. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* — Ф.41. — Оп.1. — Спр.93.
42. *Державний Архів Київської області.* — Ф.Р.2796. — Оп.1. — Спр.8.
43. Там само. — Ф.Р.2796. — Оп.1. — Спр.23.
44. Там само. — Ф.Р.2797. — Оп.1. — Спр.79.
45. Там само. — Ф.Р.2797. — Оп.1. — Спр.215.
46. *Державний Архів Хмельницької області* — Ф.Р.3333. — Оп.1. — Спр.22.

The article represents the history of small town of Brusiliv from the beginning of 20th century to 1920. Ukrainian national movement, relations between Ukrainian and Jewish town dwellers are described.

Key words: small town, Ukrainian national movement, demonstration, "Prosvita", higher initial school, agrarian movement, election, massacres.

Отримано: 12.09.2005 р.